

## A késő reneszánsz retorikus próza történetéből

(Geleji Katona István)

Az Arisztotelészre és Quintilianusra támaszkodó retorikai hagyomány a szónoklat három fő fajtáját különböztette meg: a törvényszékit (*genus iudiciale*), a vitatkozót (*genus deliberativum*) és az ünnepélyest (*genus demonstrativum*).<sup>1</sup> Erasmus kezdeményezései nyomán, Philipp Melancthon, „akinél — Benczédi Székely István megilletődött szavai szerint — bőlcsebbet nem lát a nap az ő felkelésében és elnyugovásában mind a széles földön”,<sup>2</sup> megtoldotta egy negyedikkel, az oktatóval (*genus didacticum*) és ezzel az ókori klasszikusok stilisztikai-retorikai tanulmányozásához, a keresztény humanizmus szellemében, hozzákapcsolta a zsol-tárok és az ótestamentumi próféták sajátos, komor fenségű kifejezőmódjának, stilusának elemzését.<sup>3</sup> Igen jelentős változás ez: nem csupán azért, mert a görög és latin mellé harmadikként csatlakozik a héber nyelv, de azért is, mert elméleti igazolást nyer az az irodalmi izlésváltozás, mely a reformáció megindulásával, a Biblia szélesebb körű megismerésével kezdetét vette. Tudatosította azt is, hogy az eredendően humanista műveltségű reformátor-írók viszonya az antikvitáshoz megváltozott, hogy a klasszikus auctorokat és az ókor egész műveltségi anyagát másként értelmezik, mint reneszánsz-humanista elődeik. A Szentírás szellemében átértelmezik, átértékelik, és sokan közülük a Bibliát esztétikai szempontból is magasabb rendűnek tekintik a pogány írók műveinél: „Nem hozom elő a Jeremiás siralmas verseit, mellyeknek nyomokban sem hághatnak az Ovidius elegiai” — mondja egy helyütt Geleji Katona István. Máshol az Isten-Krisztus arcának ragyogásáról így szól: „Isteni ditsóséggel és mennyei fényvel tündöklék! Nem hághatnak ennek álmétkodást szerzésével tsak nyomában-is, az Ovidius metamorphosisi, bár szintén való dolgok löttének volna-is.” Debora énekét pedig (Jud. 5.) oly gyönyörűnek érzi „mellyet szüve repesése és vére posdulása-nélkül buzgó ember alig olvashat; mesterségesben foglaltattanak versei öszve a Virgilius Aeneisénél; szépsben fojynak rhytmusi a Horatius stropháinál”.<sup>4</sup>

A Zsol-tárok és az Ótestamentum könyveinek esztétikai értékelése Melancthon Retorikájában korszakos jelentőségű volt, az irodalomelmélet látókörét nagymértékben tágította. A reformáció megmerevedésével párhuzamosan azonban az irodalom, különösen a didaktikus és vitatkozó próza esztétikai szemhatára sajátos beszűkülést mutat. Ez a folyamat, eszmei-teológiai síkon a református ortodoxia uralomra jutásában éri el csúcspontját. A magyar irodalomban Geleji Katona István életműve foglalja magában ennek a fejlődési vonulatnak minden hibáját és erényét. Vaskos prédikációs kötetei — első benyomásként — riasztóan hatnak a korszak kutatójára. Úgy érzi, sivatagban jár és hatalmas, sűrű sziklatömb emelkedik előtte, de megmászása nem ígér oly szép kilátást termékenyebb földekre, mely indokolhatná a vele járó vesztődést. Bizonyára ezek az elkedvetlenítő előjelek is hozzájárultak ahhoz, hogy művei irodalomtörténeti-esztétikai szempontból alig-alig érdekelték a kutatókat, a vele foglalkozó tanulmányok túlnyomórészt nyelvészeti és egyháztörténeti vonatkozásúak. Pedig őt megkerülve nem írhatjuk meg a XVII. századi próza történetét.

A magyar művelődés történetének kevés olyan alakja van, akinek sorsában személyiség és történelmi szerep a feladatok megoldásához szükséges feltételekkel (az erdélyi fejedelmek hatalmi támogatása) oly szerencsésen egybeesett volna, mint Geleji Katona István életében. Kételyt és ingadozást nem ismerő jelleme igen erős elvi-elméleti támaszt nyert ortodox meggyőződésében, abban a hitében, hogy egyedül ő ismeri a teljes igazságot, egyedül benne él az igaz vallás, és mindenki, aki másként gondolkodik: eretnek. A mozgékony, mindig újra törő, vallási téren türelmes Bethlen Gábor Erdélyében aligha játszott volna Geleji Katona oly döntő szerepet az ország szellemi életében, mint amelyet a konzervatívabb Öreg Rákóczi György uralkodása alatt kivívott magának. A fejedelem után ő a legnagyobb hatalom, a gyakorlatilag államvallásnak tekinthető reformata religio püspöke. Nagy érdemei vannak az erdélyi református művelődés színvonalának emelésében, az iskolaügy megszervezésében és támogatásában. Tehetséges fiatalokat taníttatott külföldi, főként a wittenbergi egyetemen, és tanulmányaik befejeztével gondoskodott arról, hogy megfelelő állásokba kerüljenek. Elrendelte, hogy az egyházi férfiak magánkönyvtárát gyűjtsenek, és e tekintetben személyes jó példát mutatott saját gyűjteményének összeállításával. Fejlesztette a gyulafehérvári nyomdát, és román nyomda felállítását javasolta a fejedelemnek, azzal a céllal, hogy az itt készülő

<sup>1</sup> CURTIUS, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Francke Verlag Bern und München 1969. 77–78.

<sup>2</sup> Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. A kiséró tanulmányt írta és a fakszimile szöveget gondozta: GERÉZDI Rabán. Bp. 1960. 229. (Bibliotheca Hungarica Antiqua III.) — BALÁZS János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 128. kk.

<sup>3</sup> BALÁZS János: Történeti bevezető a „Stilisztikai tanulmányok” c. kötetéhez. Bp. 1961. 18–19.

<sup>4</sup> RMK I. 779. 565., 566., 1159.

nyomatványok segítségével a görögkeleti románságot a református vallásra térítse.<sup>5</sup> Eredeti szándékát — az áttérítést — nem tudta megvalósítani, e sajtó alól kikerült román könyvek jelentősége mégis vitathatatlan, mert nagy szerepet játszottak a román irodalmi nyelv kialakulásában. Irodalmi működése — különösen ha sokirányú elfoglaltságát is tekintetbe vesszük — roppant terjedelmű. Prédikációs kötetei: *Praeconiium Evangelicium* (1638), *Titkok Titka* (1645), *Váltás Titka* I—III. (1645—1649) és a Keserű Dajka Jánossal közösen szerkesztett *Öreg graduál* (1636) c. egyházi énekgyűjteménye a XVII. század legtermékenyebb szerzői között jelölik ki a helyét.

Egyéniségének és szerepének azonban árnyoldalai is bőségesen vannak. Felekezeti türelmetlenségét nem tudta, de nem is akarta kordában tartani. A szombatosok gerincét megröppantó dési complanáció létrejöttében jelentékeny szerepe volt, és abban is, hogy „ama Kolosvári ötvös káromkodásáért (= Krisztus istenségét tagadta) a mi kegyelmes Urunk, igaz törvény szerént, Désen kövekvel agyon vereté”.<sup>6</sup> Konzervativizmusa sok egészséges kezdeményezést már csírájában elfojtott, azt mondhatjuk: mai fogalmaink szerint ereje túlnyomó eszkívő lett; akár csendben történt, mint a gyulafehérvári patikusok öregecske és nem is igen szép szolgálójának históriája.<sup>7</sup> Keményen megregulázta a lelkészeket is, olykor önrizetüket sem kímélve. Nem csoda hát, hogy ellenségeinek tábora igen népes volt, de az is természetes, hogy elismerésben sem szenvedett hiányt. Kétségtelen: nagy formátumú egyéniség, a kortársak között számos vonatkozásban egyedül Pázmányhoz hasonlítható. Hogy ez az összevetés nem az utókor távlatvédése, azt az elfoglultsággal aligha vádolható, hitbéli ellenfeleinek elismerő szavakat ritkán szorított Pázmány Péter is tanúsítja, akitől Kemény János — Önéletrésésének tanúsága szerint — Geleji Katonáról „dicséretes emlékezetet hallott”.<sup>8</sup>

Prédikációi a retorikus próza oktató, ill. vitatkozó típusába tartoznak. Keletkezésüket szerzőjük azon meggyőződésének köszönhetik, hogy egyedül és kizárólag az ortodox tanrendszer hívése és követése útján lehet elnyerni az üdvösséget. Az abszolút igazság tudata arra kényszeríti, hogy az általa felismert jót mennél logikusabban, hatásosabban kifejtse, mert — mint mondja — „a’ kik az igazságot egyszer el hagyják, soha osztán egyenesen jární nem tudnak, hanem egygyík vélekedésnek gödréből a’ másikba botorkáznak, es nem hogy az igazsággal, de még magokkal sem egygyeznek”.<sup>9</sup> A racionális meggyőzés tudományos alaposágot, fogalmi tisztaságot, pontos definíciókat igényel. Geleji Katona nem kerülí meg ezt a nehéz feladatot, hanem bírkózik vele, és nem egy esetben győztesen kerülí ki a nyelvi nehézségekkel vívott küzdelemből. Magyarázó elvként Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás nyomán a következő kategóriákat használja: fő ok, szerző ok, indító ok, érdemlő ok, eszköz szerént való ok, vég szerént való ok.<sup>10</sup> A latin szakkifejezések magyar megfelelőit olykor tisztult, világos, egyértelmű, de helyeként hosszadalmas formában ismeri, ill. alkotja meg: *logica*: disputálásnak mestersége; *logicusok*: okoskodásnak és okosságnak mesteri; *stylus*: szóllásnak formája; *magica orato*: állatok el-változtató babonás imádság; *figmentum*: hazug költemény; *circulator*: játékával kereskedő és élő tsufondár ember, aki akar ki kedvéért-is mindjárt játékot indít, fő-képpen akitől valami jutalmat remélhet; *parasitus*: asztali hazug; *chronologus*: idő-vetegető; *utopia*: helytelenség, avagy sehol-lévőség; *spectrum*: látomány, avagy tündér; *mediocritas*: fél részént való elégség; *analogia*: egy-másnak meg-felelő tulajdonság stb.<sup>11</sup>

Életeleme a finom, olykor szinte már szőrszálhasogató megkülönböztetés. Soha el nem mulasztja megjegyezni, hogy amiről éppen szó van, az nézete szerint csupán „fictió, költöttség” vagy pedig históriai igazság, ahogy ő mondja: „valóságos meglöttség”. Egyáltalán a historicus, „a lött dolognak élé-beszéllője” nagy becsben állította. Erre vall, hogy pl. Szt. Máté evangelistát „Christusnak historicusa, a Szt. Léleknek hívséges notáriussa” jelzővel illeti. Ami a históriában, értsd: a Bibliában és a bibliai szövegekkel összhangba hozható

<sup>5</sup> A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 65—67. (A magyar irodalom története II.)

<sup>6</sup> RMK I. 772. 1071.

<sup>7</sup> Geleji Katona István levele I. Rákóczi Györgyhez. Gyulafehérvár, 1639. december 12. Közli: BEKE Antal ITK 1894. 340—42.

<sup>8</sup> Kemény János Önéletrésés és válogatott levelei. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: V. WINDISCH Éva. Bp. 1959. 94—95.

<sup>9</sup> RMK I. 772. 102.

<sup>10</sup> RMK I. 799. 35.

<sup>11</sup> RMK I. 772. 109.; RMK I. 799. 34., 1209., 86.; RMK I. 779. 192. RMK I. 799. 310., 195., 162.; RMK I. 826. 89.; RMK I. 779. 553., 1039.; RMK I. 799. 84.

antik és kortárs szerzők műveiben áll, az meggyőződése szerint valóságos dolog, ami ezzel össze nem illik: merő példabeszéd, „fabula, bába-lelte babona”.<sup>12</sup>

Nem szereti a véletleneket, esetlegességeket, idegenkedik mindentől, ami a megszokottól, az általa törvényszerűnek felismerttől eltér. A csillagászati felfedezésekről tudomást sem véve, a földet hol lapos korongnak mondja, minek a másik oldalán „a’ lábokkal mi velünk össze-járok” laknak, hol meg „gömbölyűség”-nek, melyet az isteni mindenhatóság tart „függőben az ég közepin, minden oszlop nélkül mind ez ideig”.<sup>13</sup> És nézete szerint, mint ahogy a „mindenható Isten, ki a’ napot, és az hódot a’ sátor módon fel-vonatott kerek kék égen sinoron hordoz”-za,<sup>14</sup> úgy szabályozza és irányítja a földiek életét is: „nemelleyek közülök bötsületes, méltóságos tisztre méltóztattak, minémük a’ Királyok, Fejedelmek, Urak, Egy-házi tanítók, kik hasonlók az arany és ezüst edényekhez, mellyekből az emberek észnek isznak, és a mellyeket tisztelkedésnek okáért, asztal főre, pohár-székre, fogasokra raknak. Némelleyek pedig alább valo, és bötstelenb állapotban helyeztettek, minémüek a’ szolgák, szolgálók, rabotás parasztok, poroszlók, bertenek, perváta, kémény tisztítók, és egyéb tisztátalan művesek, vargák, tímárok, &c. Kik hasonlítottatnak a’ fa, és tserép edényekhez, és amazokhoz képest moslékosoknak, matuláknak, és egyéb tisztátalanságra rendeltetett edényeknek mondhatatnak.”<sup>15</sup> A társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyában is eszménye a merev mozdulatlanlás! A kortársait oly mélyen érintő és foglalkoztató szerencse-probléma, mely Zrínyinek is sok alkalmat adott a töprengésre, tőle teljesen idegen, álláspontja elutasító: „Nem léssen semmi az Istennek decretumára és végezésére képest történetből, hanem minden a’ meg-változhatatlanságnak szükségéből; ha szintén a’ külső okokra és alkalmatosságokra képest történetből lenni láttatik-is; egyébként nem volna Providentia, Isteni gond-viselés, hanem a’ helyett tsak a’ pogányok Fortunája, Szerentséje igazgatna és birna minden dolgot, mely szintén a’nyit tenne, mint-ha Isten sem volna.”<sup>16</sup> Az idézett szövegrészekből nyilvánvaló: véletlen és szükségszerűség, vaksors és egyéni akarat, egyén és társadalom ellentéteiből fakadó termékeny feszültségeket Geleji Katona műveiben hiába keresünk.

Műveltségének sokrétűsége és gazdagsága azonban vasok prédikációs köteteit a XVII. századi protestáns kultúra valóságos enciklopédiájává avatja. A klasszikus antikvitás népes galériája vonul el szemünk előtt, „ama’ Rómát nemesítő, s’ a’ Deaki nyelvet beszédének gyönyörű folyásával ékesítő Cicero”-tól<sup>17</sup> kezdve Livius, Julius Caesar, Epikurosz, Arisztotelészen át a Gelejinél — korábban már idézett, bizonyos értelemben elmarasztaló nyilatkozata ellenére — igen nagy becsben álló Horatiusig.

Ahol arról elmélkedik, hogy mindennek megvan a maga ideje, azért idézi, mert a pogány poéta Salamon bölcsességével egyezik:

Nunc est bibendum, nunc pede libero  
pulsanda tellus, ... (Carm. I 37, 1—2)

Meg is magyarítja: „Most kell innya, most kell szabad lábval a’ földet toppantani” és utána egész kis értekezést biggyeszt: „Illetlen volna igen halottas háznál a’-vagy torban hegedülni, vigadni, tántolni, a’ mint hogy ismét ellenben disztelen dolog menyeközben sirni, gyászolni. Az údó nagy Mester, meg-mutatja minek mikor illendőbb lennie.”<sup>18</sup> Rokon összefüggésben fordul elő két sor a Szatírak könyvéből:

Est modus in rebus, sunt certi denique fines;  
Quos ultra citraque nequit consistere rectum.

(Serm. I 1, 106—107)

Kicsit bőbeszédű és Geleji Katonára jellemzően megtoldott fordítása így hangzik: „Vagyon, ugymond, mód minden dolgokban, és vagynak bizonyos végek: A’ mellyeken kívől, és mellyek nélkül nem állhat-meg az igaz, a’vagy az igazság, a’vagy pedig az egyenesség. Innen vötték nétalám a’ mi Magyarink-is; mindennek modja vagyon, ugy mondván.”<sup>19</sup> Ha gondolatmenete úgy kívánja, a középkori szöveghagyomány szellemében idézi Horatius szövegét:

<sup>12</sup> RMK I. 772. 717.; RMK I. 799. 583—84.; RMK I. 772. 337., 417.

<sup>13</sup> RMK I. 779. 793—94., 145.

<sup>14</sup> RMK I. 779. 850.

<sup>15</sup> RMK I. 779. 1152—53.

<sup>16</sup> RMK I. 779. 645.

<sup>17</sup> RMK I. 799. 613.

<sup>18</sup> RMK I. 779. 1050.

<sup>19</sup> RMK I. 779. 1064.

Oderunt peccare boni virtutis amore  
Tu nihil admittes in te formidine poenae:

(Epist. I 16, 52–53)

Gelejinél:

„Oderunt peccare boni virtutis amore;  
Oderunt peccare mali formidine poenae.

Az az: Gyűlölnék a' jok vétkeznie a' jóságos tselekedeteknek szeretetjékből; Gyűlölnék a' gonoszok vétkeznie a' büntetéstől való félelemből.<sup>20</sup> A pogány szövegek keresztényesítésére Geleji Katona műveiből talán az alábbi a legjellemzőbb példa: „A' Trójaiak a' Teucernek hadnagyságával, és vezérségével, biztatják vala magokat, mondván:

Nil desperandum Teucro duce & auspice Teucro.

(Carm. I 7, 27)

De mi Keresztyének, biztassuk magunkot a' Christusnak Hadnagyságával és vezérségével, mondván:

Nil desperandum Christo duce & auspice Christo.

Nem kell kétségben esnünk addig-is, vala-meddig a' Christus léssen mi vezérünk és igazgatónk;<sup>21</sup>

Geleji Katonának Horatiushoz fűződő kapcsolata nem korlátozódik az általunk itt felsorakoztatott idézetekre, számuk könnyű szerrel szaporítható lenne. Ennyiből is kiténik azonban, hogy Geleji Katona, ellentétben a XVI. századi nagy prédikátor előd Bornemisza Péterrel, aki Horatius nevét morális és teológiai megfontolásokból nem szívesen írta le, legkedvesebb antik költőjének tartja.<sup>22</sup> A jelek szerint őt nem feszélyezte az „Epicuros csürhéjéből való malac” (Epist. I 4, 16), érveinek hatásosságát sem féltette tőle. Mind Horatius XVII. századi utóélete, mind Geleji Katona műveltsége, irodalomfelfogása és a klasszikus antikvitáshoz való viszonya szempontjából jelentős ténynek kell tekintenünk azt a szerepet, melyet műveiben „Horatius Christianus” betölt.

Históriai ismereteit az antik történetírók (Herodotosz, Livius, Tacitus stb.) és a kortárs vagy közeli múlt eseményeit megörökítő műveiből merítette. A reformáció történetét Johannes Slejdanus *De statu religionis et reipublicae Carolo V. Caesare commentarii* (Strassburg, 1555) c., okmányokon alapuló munkájából ismerte meg. Világtörténelmi tájékozottságát pedig a Melanchton által kibővített és latinra fordított *Chronicon Carionis*nak (Wittenberg, 1573) köszönhette. Könyvjegyzéke és műveinek tanúsága szerint a korabeli európai tudományosság teológiai és tágabb értelemben vett társadalomtudományi eredményeit ismerte: Calvin, Beza, Luther, Melanchton, Pareus, Bellarmin, Pázmány műveit és akikkel a legtöbbet hadakozott: Enyedi György, Dávid Ferenc és a puritánusok munkásságát. Prédikációi hatalmas könyvműveltségről árulkodnak.<sup>23</sup> Nem egyedülálló jelenség ez természetesen a XVII. századi Erdélyben, mégis, Gelejinél külön felel meg figyelnünk erre, mert nála ez a protestáns késő humanista könyvkultúra párosul egy, a szakirodalom által már eddig is regisztrált és elemzett intenzív anyanyelvi érdeklődéssel, és egy tágabb értelemben vett néprajzi és folklór problémák iránti érzékenységgel.

Feljegyez régi erdélyi jogszokást: „Illyen mi közöttünk-is ama' nem tudom honnan származott rossz szokás, hogy a' meg-sentenciáztatott nyilvánvaló ártalmasokat, és gonosz-tévőket valami pártjában meg-aggott, ferjhez-kévánkozo szemtelen vón-leánynak kérésére el-botsátják, és halálra méltó latorból vő-legényvé tészik, s' a' büntetés helyett menyegzőt szereznek neki. Hiszem hamis, és istentelen szokás ez!”<sup>24</sup>

Megfigyeli a gyerekek játékait: „... a' vásott gyermek a' lába-közt lévő vesző-szálat loznak képzvén, hennyog, nyerit, tombol, s' azonban semmi sints benne, hanem tsak magát fárasztja; egyéb haszna nints benne, hanem tsak hogy magát gyönyörködtesi véle, a' semmit valonak ábrázván”.<sup>25</sup> A népi színjátszás pedig elhatározó élményt jelenthetett számára, mert — bár többnyire elítélő értelemben —, de igen gyakran emlegeti. Vitat-

<sup>20</sup> RMK I. 826. 589.

<sup>21</sup> RMK I. 779. 661.

<sup>22</sup> Bornemisza Péternek Horatiushoz való viszonyáról: BORZSÁK István: Az antikvitás XVI. századi képe. (Bornemisza-tanulmányok) Bp. 1960. 291., 302. és passim.

<sup>23</sup> KONCZ József: Geleji Katona István könyveinek lajstroma. MKsz. 1899. 270–275.

<sup>24</sup> RMK I. 799. 341.

<sup>25</sup> RMK I. 826. 1313.

közö ellenfelével kapcsolatos ilyesfajta megjegyzései: „fársángos modjára, ő magától tsináltatott vázval küszködik”, „markában szakad a' tevelgyőnek fűszfa kardja”<sup>26</sup> stb. — sejtetik, az alábbi típusú megnyilatkozásai pedig világosan mutatják, hogy a XVII. századi erdélyi népi alakoskodás számos vonására felfigyelt: „Mert az Isten Christus nem tsak ugy jelentette, mutatta-ki magát a' fel-vött emberi testben, mint amaz Comedia játszó, vagy a' fársángosok a' tsuklyában, vázban, áll-orczában, és tsufos öltözetben, mellyet mihet az actust el-végezi, ottan ki-fordítanak nyakokból és el-vetnek; hanem egygyesült-is a'val a' testvel le-tehetetlen és el-válthatatlan-képpen”.<sup>27</sup> Krisztus emberiséget megváltó kínhalála pedig szerinte olyan, „mint ha melly fényes, ditsőséges öltözetű királyfi, valamely vékony szerű, s' alaton rendű község-béli embernek leányját meg-szeretvén, érette nem szánna zekében, a'vagy czondrában öltözni, és akarim paraszti munkát, sanyaruság-is fel-venni”.<sup>28</sup> Ez az ismert népmesei motívum sajátos fényt kap e kétség kívül nem mindennapi összefüggésben és Geleji Katona morózus, kemény arcára gyöngédebb vonásokat rajzol.

Közelebb érezzük alakját akkor is, ha nagy ritkán külföldi útjának egy-egy mozzanatát megemlíti: Heidelbergben az „üstökös tsillagnak támadásakor” bőjtölt, Belgiumban — úgy látszik több városban is — múmiákat, „Szeretsen és Indus királyoknak földből fel-ásatott testét” látta s amikor a gyermektolvajokról beszél „a' kik mások gyermekeit, leányit, tsak fel-ragadják kert alatt, vagy mezőben lovak farára, vagy kotsijokra s' el-viszik szegény szü-léiknek holtig valo keserűségre”,<sup>29</sup> önéletrajzának ismerői előtt nem titok; saját sorsára gondolva fogalmaz.

Ha munkásságát a magyar széppróza fejlődésének problémái felől közelítjük meg, a kirajzolódó kép változatos, sokszínű lesz, de tele ellentmondásokkal. Milyen is volt hát a széphez való viszonya annak, aki az ókori irodalom és művészet természetes közegét és táptalaját képező mitológiával és annak egyes alakjaival kapcsolatban ezt írta: „... nagy buzgósággal imádták (ti. a rómaiak) és tisztelték: Ugy-mint ama' tisztátalan életű, sok szüzeket rontó, gyermekeket vesztegető pajkos Jupitert; amaz otmány Apollot; ama' parázna, gyilkos, kegyetlen Mársot; ama' lopo és later Mercuriust; ama' szemtelen és részeges Bachust; amaz orczátlan és fertelmes kurvát, a' Venust; amaz irigy és kegyetlen Junot és több ilyen ékeltenségeknak tsudait és bálványit a' természetben”.<sup>30</sup> Senki sem vádolhatja bennünket elhamarkodott ítéllettel, ha azt mondanánk: aki ezeket leírta, az élet és művészet igen fontos területei iránt semmi érzéssel sem bírt, bizonyos szempontból süket és vak volt. Egy ilyesfajta vélekedést támogatna Geleji Katonának a virágénekekkel kapcsolatos, sok más prédikátorral közös álláspontja is. De idézhetünk lelkivilágához közelebb álló, kifejezetten vallásos szövegrészeket is, melyek szépérzékének bizonytalanságáról árulkodnak. A 42. zsolttár kezdő sorai Szenci Molnár Albert művészi megfogalmazásában élnek emlékeztűnkben:

„Mint a' szép hives patakra  
A' szarvas kívánkozik,  
Lelkem ugy óhajt Uramra  
És hozzá fohászkozik”.

Ugyanez Geleji Katonánál prózában: „A' mi-képpen a' szarvas nagy *lehve, pihve, hehegve, nyelve ki-vetve*, mégyen a' tsurgo patakra: ugy áhitozik az én lelkem te hozzád, Ur Isten.”<sup>31</sup> Bizony, minden tekintetben prózaibb megfogalmazás az övé s mai nyelvérzékünk szerint — nyilván eredeti szándéka ellenére —, kissé komikus hatást kelt. Mindezek figyelembevételével is a részletesebb és alaposabb vizsgálat azt mutatja, hogy Geleji Katona prózája nem ilyen egyoldalú képlet.

A hitvitázó irodalom, melyhez Geleji Katona munkássága is tartozik, az önmagáért való szépséget nem ismerte el, hanem, mint „valami hiúságokat, trágárságokat, farlafaj beszédek, vagy agnök költötte regéket”<sup>32</sup> száműzni törekedett, ugyanakkor a retorikán nevelkedett széppróza évszázadokon át csiszolódott építőköveit nem nélkülözhetette, be kellett hogy építse istenes célzatú fejtegetésébe, mert a reneszánsz óta ezek kisebb-nagyobb mérvű felhasználása nélkül nem lehet megélni az irodalomnak ebben az ágában sem. Geleji Katonának ez nem is esett nehezére. Szívesen eljátszogatott a szavakkal. Kedvelte mind a latin, mind a magyar rokon hangzású, de ellentétes jelentésű szavak szembeállítását: „a' kik a' Christus *vicarius*nak hivattatnak, magukat valóságval Christus *sicarius*nak, öldöklő tolvajnak mutatják lenni”. „Sokan a'kik *Pius*oknak hivattatnak, merő *Impius*ok, az *Innocentius*ok közzül

<sup>26</sup> RMK I. 772. 563., 542.

<sup>27</sup> RMK I. 779. 163.

<sup>28</sup> RMK I. 799. 614—15.

<sup>29</sup> RMK I. 779. 1042—43.; RMK I. 799. 1105.; RMK I. 779. 973.

<sup>30</sup> RMK I. 826. 234.

<sup>31</sup> RMK I. 826. 399.

<sup>32</sup> RMK I. 799. 1131.

sokan *Noctissimusok*, a' *Catholicus* név alatt sok *kakolicosok*, gonosz farkasok rejtezenek-el. . .” Az ellenfél érvelése „nem *okoskodás*, hanem *vakoskodás*”, igazság nélkül az „*Országok* nem *országok*, hanem *orvságok*”, a Husz Jánost megégető katolikusok „nem *birók*, hanem *perdók* és *hóhérok*”, mivel a katolikusok Crédója a szenteket is segítségül hívja „nem *Apostoli*, hanem *Apostatai*”; ugyancsak a Huszt elítélő zsinatra mondja, hogy neki „*Salvus Conductust*, szabad jövést menést ígért”, de csak azért, hogy „Ne láttassanak *törvel*, hanem *törvényvel* a' dologhoz nyulni.”<sup>33</sup> Persze, itt csak a forma játékos, valójában Geleji Katona szavait kemény indulatok fűtik. Néhány évtizeddel később Gyöngyösi István a Kemény János emlékezetében arra szolgáltat példát, hogy az ilyesfajta stilisztikai játékot (rokon és ellentétes értelmű, de hasonló hangzású szavakat) hogyan lehet versben, vidámabb felhangokkal alkalmazni. Kemény János Annához küldött követe, a tréfás kedvű Décei Bálint ezekkel a szavakkal számol be „A' földiek között egy Isten Aszszonyáság”-ról:

„Nem csak *Hadadig* kell az ilyenért menni,  
Hanem méltó érte *hadaknak*-is lenni:  
*Járást*, nem csak *várást*, fáradozva tenni,  
*Víván*, nem csak *híván*, másoktól el-venni.

Nagy *Kincs*, jól rá *tekincs*, el nem kell nyeretni:  
*Vért*, nem más ócsób *bért*, kell ezért fizetni,  
*Törrel*, hogy sem *pörrel*, érte ellent vetni  
Óhajtod: ohatod hozzá nem sietni?”<sup>34</sup>

Eredeti látásmódra vall, ahogyan a Luther által szentesített aesopusi oktató mese elemeit alkalmazza: Ádám atyánk, ill. az emberiség a bűnbeesés után „Hasonló az Aesopus rokájá-hoz — írja —, a' ki az üveget kívül nyalja, de a' benne lévő eledelt meg nem kostonhatja vala”<sup>35</sup> mert addig — véli Geleji Katona — mindent értett és felismert, most pedig csak „a' héját kocogtatja” a dolgoknak, velejükig nem hatolhat. Ritkábban egy-egy — olykor nem egyszerű — utalás vagy hasonlat erejéig a népkönyvek „vastag” humorát is meg-megszólatatja. Sok más helyett mintapéldaként álljon itt Markalf figurája, a bibliai szemtelen emberével összekapcsolva, aki ti. szükségét végezni nem a bokorba ment, hanem az úton guggolt le és ahelyett, hogy ő szégyenkezett volna, a járókelőket szidta; nem illik oda nézni a szükségét végző emberre. Az ilyen szemtelenek, mondja Geleji — hasonlók „ama' tsufondár Markalfhoz, a' ki midőn meg-értette volna, hogy ő reá a' mezőben agarakat fognának huszitania, és azokval akarnák meg-szaggattatnia, egy eleven nyulra tön szert, és azt vévé a' holna alá, s' agarak néki futamkozván, el-ereszté előttök, és ötet meg sem büzlék, hanem mind az után eredének”. A csattanó ez után következik: Miként Markalf a nyulat, úgy az ellenekzők „ravasz elméjek-nek költeményjét botsátják lábra előttünk”, hogy mi azután bámulatunkban illetlenségeiket vizsgálni is elfelejtjük! Épp így tesz Pázmány Péter is, dohogja az ortodoxus püspök.<sup>36</sup> Ez az eszmefuttatása csak enyhe gúny ahhoz a vitriolos gyűlölethez képest, amellyel a katolikusok lett Veresmarti Mihályról nyilatkozik, hol „Véres-maró”-nak, „Pribék Mihály”-nak, hol meg „Posonyi Canon, daemon, Batai Árpát-tur”-nak nevezve. Hasonló szavakat legfeljebb az unitáriusok és szombatosok fejéhez szokott vagdosni. Stilisztikai fegyvertárba tartozik a magyar múlt körszájon forgó alakjainak felemlegetése is: „Christusról meg-emlékezzél, és az ő halálát emlegessed. Nem tsak ugy emlegessed pedig, mint a' *Grithi halálát*, a'vagy a' *Mátyás Király viselt dolgait*, az az: nem tsak historiai emlékezetit tartsd-meg a' Christusnak, hanem grata mente recolaljad, háládó elmével emlegessed.”<sup>37</sup> Mátyás viselt dolgainak ismerete nem meglepetés, Gritti alakjának XVII. századi ilyesfajta előfordulása pedig a hagyomány szívós továbbélését bizonyítja, és ebben a vonatkozásban döntő szerepe lehetett Baronyai Decsi János Adagium gyűjteményének is, melynek ismerete és használata Geleji Katona műveiben gyakran érezhető. Legotthonosabban azonban a közmondások világában mozog. Nem tud betelni vele, akárhol nyomják meg az oldalát, közmondás jön ki a száján: „Meglássa azért ki-ki kinek hidjen, fejét életét kirebizza; ne hidjen mindennek a'ki ötet üdvözli, a'ki hűségét nagy alázatossággal ajánlja; mert *nem mind arany a' mi félnik*, *nem mind barátunk a' ki reánk mosolyodik*; *porázval (?) fogják-meg a' lovat*, *sip szoval a' madarat*: *Boldog ember, a' ki máson tanul*”<sup>38</sup> És minden élethelyzetre megvan a közmondása: ha valaki hirtelen

<sup>33</sup> RMK I. 799. 129.; RMK I. 772. 851.; RMK I. 779. 964.; RMK I. 799. 266.; RMK I. 779. 1124.; RMK I. 799. 202.

<sup>34</sup> Gyöngyösi István: Kemény János emlékezete. Gyöngyösi István összes költeményei II. Kiadta: BADICS Ferenc. Bp. 1921. 47.

<sup>35</sup> RMK I. 799. 1243.

<sup>36</sup> RMK I. 826. 1163.

<sup>37</sup> RMK I. 799. 106.; RMK I. 826. 838.; RMK I. 799. 965.

<sup>38</sup> RMK I. 799. 134.

meggondolatlanul esküszik és utána megbánja és esküjét megszegi ez a formula: „*Jámbor fogad fogadást, de ageb a'ki meg-állja, azt szokták parasztlul mondani a' Magyarok*”. Ha magánál hatalmasabbal patvarkodik: „Isten annak orvosa a' kinek Ura perse”. A hívságos emberek „*a'mit gyalog fogadnak lovon meg nem állják, az ökröt a' szarván fogják meg, s' az embert pedig a' nyelvé*”. A „közbeszédben költ (latin nyelvű) mondások”-at is gyakran bokrosan, egyvégtében sorolja el: „*Similis simili gaudet* (latin nyelvű) Hasonló hasonlóknak örül; *Simile appetit simile*; Hasonló magához hasonlók kíván; *Simile simili amicum*; Hasonló hasonlóknak barátja; *Similitudo mater amoris*: A' hasonlatosság a' szeretetnek anyja” stb. A szólások és közmondások iránti erős vonzalmában nem tudja megállni azt sem, hogy az unitáriusoknak tulajdonított, szentháromsággal kapcsolatos „közbeszédet”, noha Geleji Katona szemében az nem más, mint „iszonyatos, föld meny reszketető káromkodás”, ne idézze: „*Szent-háromság, hazugság, három sákban hat malatz*, etc. Ne tulajdonítsa vétkül az Ur ö Felsege — teszi hozzá —, hogy tsak le-irom is. Oh boldogtalan ország, a' melyben ez a' káromkodás recepta religio!”<sup>39</sup>

A közmondások ilyen alkalmyszerű betoldása a gondolatmenet élenkítése vagy valamely megállapítás, tétel hatásosabb megvilágítása céljából, nem új vívmány már ekkor a magyar retorikus próza történetében. Alkalmazták többek között a XVI. századi prédikátorirók, és megtalálható kisebb nagyobb mértékben Geleji Katona kortársainak gyakorlatában is. Pázmány is mesteri fokon élt a közmondás adta lehetőségekkel. Geleji Katona azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem — tudomásom szerint — elsőként vállalkozott arra a feladatra, hogy a közmondások mélyebb értelmét, summáját narratív, anekdotikus-novellisztikus formában kifejtse, mégpedig a hatáskeltés szempontjából igen fontos helyen, a prédikáció bevezetésében: „*Szokott, mivel régi meg-lőtt dolgokból, és példákból igazsága megbizonyosodott, mondások ez a' Magyaroknak: Mondj igazat, s' bé-török a' fejed*. A' mely mondás némelyeknek itéletek szerént innen vött eredetét, hogy egy némi-némű kápolnában vala egy emberi-ábrázatra faragtatott nagy bálvány oszlop, melly az el-veszett marhák felől kérdezkedőknek meg-felel, és a' lopót meg-jelenti vala. Ez így lévén, egy vak-merő lopo, nem kitsiny marhát lopván-el, és hogy a' szolló oszlop ki-mondja, a'tól igen tartván, minekelőtte a' kár-vallott ember hozzá-menne az ő el-veszett marhája felől kérdezkedni, ő azt megelőzi, és mégyen a' Kápolnában az oszlophoz, s' fog egy szekerczét hozzá, és úgy meg-veri az oldalát véle, hogy ugyan döng, és meg-fenyegeti, hogy ha ötet ki-mondja, bizony a' fejét-is össze-rontja. Az onnan el-menvén, a'nak utánna a' kár-vallott ember-is oda érkezik, és az ő el-lopatott javai felől tudakozik, de tekénti, s' hát meg-némult a' szós oszlop, nem felel semmit tsak egy kukkot-is. Tsudálkozik az ember rajta mi lelte, az ő halgatásának okát kérdezi erőssen tőle; el-végre sok kértére kottyant valamit, s' monda: Ho ho! nem az előtti, más a' dolog, s' az állapot, az üdök immár rosszak, az emberek-is meg-roszultanak, úgy nagy a'ki immár igazat mondana, a'val fenyegetik, hogy bé-török a' fejét.”<sup>40</sup> Itt nem idézett közbevetett megjegyzésével persze az egészet az ördög csalárd, ravasz munkájának, praktikájának tartja, és mind a pogányokat, mind a pápistákat egy füst alatt megfeddi bálványozásukért; a történetet mintegy lezáró és értékelő sorai: „*Ez akar mint s' hogy lőtt légyen, a' halgatók lássák ha hiszik-is, ha nem-is, de igen egygyez amaz régi mondásval; Veritas odium parit: Az igaz mondás gyűlölséget szerez.*”<sup>41</sup> — racionális gondolkozását, valóságérzékét mutatják, és egyben felhívják a figyelmünket e szépirodalmi elemek szövegkörnyezetére és ebben a környezetben betöltött szerepére. (Ilyesformán alkalmazza pl. többek között az „Aranyon nem fog a rozsda” és más közmondásokat is.)

Geleji Katona a prédikáció bevezetésének nagy jelentőséget tulajdonított. Ügyelt arra, hogy a megpendített első gondolat érdekes, figyelmet lekötő, ugyanakkor a fő mondanivalóhoz kapcsolódó legyen. A közmondások értelmének anekdotikus-novellisztikus kifejtése mellett szívesen alkalmazta az antikvitás híres alakjainak élettörténetét, vagy élettörténetüknek egy-egy mozzanatát. Gyakran találkozunk pl. Kyros nevével, fogantatásának és születésének történetét pedig abban a meggyőződésében meséli el, hogy „A' Cyrus, a' Messiás Christusnak, minden kétség nélkül typusa és ábrázolója volt”, hiszen mindkettejük születését próféciák előzték meg és szülei is különböző rendűek voltak.<sup>42</sup>

Az uralkodók kötelességéről elmélkedve többször is előhossa Fülöp király ítéletét, melynek igazságtalansága ellen az elitét fellebbezett, és amikor a király megkérdezte: kihez? A válasz így szült: a józan, más helyen a szunnyadásból felébredt Fülöp királyhoz. Számos példát találunk Horatius és Vergilius egy-egy sorának a bevezetésben történő magyarázatára, rövidebb-hosszabb kommentálására is. Ebből az együttesből természetesen a Biblia sem hiányozhat. Salamon ítélete, Judit története többször is a tollára kívánkozik a bibliai események

<sup>39</sup> RMK I. 799. 689.; RMK I. 826. 70.; RMK I. 779. 285.; RMK I. 270–74.

<sup>40</sup> RMK I. 799. 231–32.

<sup>41</sup> RMK I. 799. 231–32.

<sup>42</sup> RMK I. 779. 60–63.

novellisztikus kiszínezésének lehetőségével azonban ritkábban él, mint gondolnók. Gondolt persze munkájának szerkezetére, arányos felépítésére is. Nem akarta példákkal és történetekkel teletönni a bevezetést, mert „a' prédikációnak a' feje igen meg-növnö, s' felő hogy a' derekánál nagyobb ne lenne", ezért többnyire, esetenként csak egyet-egyet alkalmazott, s rakott belőlük a prédikáció „derekába” is.<sup>43</sup>

Prózájának az irodalmi fejlődésben betöltött funkciója, stílustörténeti, esztétikai megítélése szempontjából fokozott figyelmet érdemelnek azok a szövegrészek, melyekről sejthető vagy nyilvánvaló, hogy az ő fejében fogantak, az ő tollából származnak, az ő érzéseit, egyéni jellegzetességeit tükrözik. Művei e tekintetben is bőséges anyagot nyújtanak az elemzéshez. Ellenzései sem tagadhatják, hogy írásában férfias erő, keménység, helyenként jöleső feszesség tapasztalható: „leg-boldogtalanbak s' nyomorultabbak azok, a' kikvel az Isten nintsen, és a' kiket az Isten el-hágy; mert azok mindenestül fogva prédájul, és vesző félben maradnak, mint a' kerítés nélkül való kert, a' gyeptől nélkül való szőlő, a' pásztor nélkül való juh nyáj, és a' tutor nélkül való árva, a' kiket valaki hozzájok fér szabadason tapodja, tépi, szaggatja, prédállja, czibállja”.<sup>44</sup> A hasonlító mondatok asszociációs, gondolati és érzelemgazdagsága a felsorakoztatott igék: tapod, tép, szaggat, prédál, cibál kíséretében bizonyára nem maradt hatás nélkül az egykorú hallgatóra. Az alábbi biztos ívű, barokkos izlésű mondat-építményt pedig akár Pázmány is megirigyelhetné: „Az eset miatt meg-romlott, és erejében meg-bontakozott nyavalyás emberi természet, hasonló amaz meg-élemedett idejű, görbe dereku, s' hátú, le-szegett nyaku, lankadozo inu, gullyogva járo, ki-hullott fogu, reszketeges kezű és fejú, hályogoskodo szemű, és meg-kámporodott eszű s' elméjű vén emberhez, a'ki az ő iffjonta-béli viragzo idejével, fellyebb fellyebb huzalkodo természetével, egyenessen s' merőn való lépésével, pengő s' vastag inval való járásával, futásával, körömös, katsos, erős kezeivel, vidám tekintetivel, villogo fényes szemével, és serény s' ragado elméjével össze-vettétn, tsak olyan a'hoz képest, mint az ag-sas az erejében lévő iffju sashoz, vagy mint a' járnai s' szöllni tanulgato, hinga inu, fogatlan gyermeketske, az iffju legényhez képest”.<sup>45</sup> Hosszú mondatok szép számmal akadnak Geleji Katona műveiben, de ilyen szemléletes, ilyen világos tagolású, lendületes, igazi írói tehetségre valló, bizony, ritkán. Helyzetleírásai, lélekrajzai a bensőséges emberi érzések iránti fogékonyságát, atmoszféra teremtő képességét tanúsítják, mint Jákob és József találkozásának leírásában olvashatjuk: „Oh minden világi keserőségeket el-felejtető boldogság öröm! E'világi életben az egy-mástol valameddig távol lévő szerelmesek melly nagy örömmel fogadják egymást, ki-vált-képpen pedig ha valamellyiknek el-veszett hire futamodott volt, ugy tartja a' másik, mint ha ujjonnan adta volna Isten néki e' világra. Nyakára tsügged, öleli, tsokolja, sir örömében, és sokáig nem szolhat belé. Példa e're a' vén Jákob Pátriárcha, ki az ő el-veszté tartott fiának eleven hírét hallván, meg-élede az ő félig meg-holt lelke, Aegyptusban pedig alá-menvén, és ötlet életben, még pedig fényes öltözetben, s' méltóságos Fejedelmi tisztben lennie látván, a' nyakára borula a' szent jámbor az ő édes fiának a' Josefnek, és ugy zokog vala örömében a' nyakán, alá-görögvén könyvei fonyorodott vén orczáján, és ősz szakállán, és azt mondja vala: Bár meg-haljak immár, pedig hogy láttam a' te színedet, édes fiam.”<sup>46</sup> Érezhető, hogy József életének ez a Biblia szűkszavú szövegezésében is emlékezetes pillanata Geleji Katona fantáziáját megmozgatta, és érzelmi azonosulása nyomán megragadó jelenetté kerekedett a tollán.

Figyelemre méltó, hogy a „sanyaru életnek nemét követő mezei emberek”-ről, akiket egyébként csak kő, cserép, fa és egyéb dísztelen edényeknek tekint; milyen élethű és rokonszenvről valló képet rajzol: „Jelentetett-meg a' Christus születése legelsőben pásztoroknak, ilyen alaton rendű szegény, és az emberek előtt majd bötstelen személyjű embereknek, ugy mint kik hitván, oktanak barmok mellett való sugorgásra, azokval való bajlódásra, és azoknak legeltetésekre rendeltetettek; mellyek mivel a' mezőknek és réteknek füvei szokott eledelek, kényszerítettettek ök-is nyavalyások azokért a' közönséges emberi társaságot, az emberi lakásra alkalmas helyeket, falukat, városokat elhagyni, és a' pusztákra, farkas ordító kietleneknek ki-menni, és ott az égnek minden nehézségét és változásit, ugy mint hónak, essőnek nyakokban való szakadását, tagaiknak hideg miatt való meg-gémberedéseket, a'vagy azoknak a' hévség miatt való el-lankadását, éjjel nappali nyughatatlanságot, fáradságot, és egyszer s' mind tolvajoktól, vadaktól, és ördögi késértetektől való félelmet szenvednie.”<sup>47</sup> Ez utóbbi két idézet, önmagában szemlélve azt az illúziót kelthetné mintha Geleji Katona mindig ünnepi lélekkel, a hitviták hétköznapijain felülemelkedve írt volna. Valóban, szűrőjén itt és még sok más helyen csak a nemes rögök maradtak fenn, a salak különvált, de nem tűnt

<sup>43</sup> RMK I. 799. 350.; RMK I. 779. 1064.

<sup>44</sup> RMK I. 799. 530.

<sup>45</sup> RMK I. 799. 1260.

<sup>46</sup> RMK I. 779. 1169–70.

<sup>47</sup> RMK I. 779. 529–30.

el, hanem prédikációiban egyebütt, olykor fölös mennyiségben rakódott le. Hogy egy gondolat vagy bibliai hely kifejtése milyen nyelvi, stilisztikai, indulati köntösben jelenik meg nála, szorosan függ a szövegkörnyezettől. A pásztorok kemény életének szép leírása nem a szerző demokratikus rokonszenvének, hanem a megváltó születésének köszönheti létét. Ugyanezek a pásztorok, ha Geleji a katolikusokkal hadakozik, akik Luther, Calvin, Zwingli homályos eredetét, alacsony származását hányják a protestánsok szemére, meg azt, hogy püspökök által nem voltak felszentelve; egészen más szituációban lépnek elénk: „Kérdjed-meg elsőben Istentől, miért jelentette légyen az ő szent Fiának üdvösséges születését a' Bethlehemi pusztán őriző, bak-büző szennyes, parasztos fejú pásztoroknak, és nem a' fő papnak, sem nem a' Pharisaeusoknak meg”,<sup>48</sup> és akkor, mondja Geleji, mi is megfelelünk a vádaskodásokra. Egyáltalán a vitatkozásban nagy mester. Kifogyhatatlan az ellenfél érvelését megingató ötletek felsorakoztatásában. Ha tételei nem igazolhatók a Bibliából, odadöfi: „az ötödik Evangelistánál vólna ugyan, de a' négyénél bizony sehol sintsen”. Népies változatban: „De rosszul vonja-bé ez a' borona az ő abajdocz magvokat, mert mind ki-tetszenek a' konkolyok utánna”,<sup>49</sup> vagy ingerülten odaveti; okoskodásuk „nem egyebek, hanem tsak füge levelek, lelki paráznaságoknak fedezgettetésekre”.<sup>50</sup>

Főként a *Válság Titkában* találkozunk néha ilyen Rimayhoz illő kifejezésekkel: „bánat miatt ki-petsenyésedett, és fel-orbánczozott sziv”, „esetek-le a' ti sziveiteknek térdeire”<sup>51</sup> stb. Egy alkalommal pedig, amikor arról beszél, hogy Krisztussal mit tettek Pilátus szolgálai, gyomrunkat igencsak próbára tevő leírásba kezd: „reá pökdösének, az ő büdös nyálokat, gégejeken meg-sürsüsdött sükeres taknyokat fel-hákgóván ugy pökték a' szeme lépájában, ugyan meg-lotsant, és ugyan belé-ragadt. Te talám tsak hallani-is utálod, s' hát a' Christus mint szenyvedte?”<sup>52</sup> Mäskor képzettársításával döbent meg: „A' Christusnak tagjait nem szabad kurva, (bötsületvel légyen mondva) tagjaivá tenni; De a' hiveknek testek Christusnak tagjai, a' paráznaságot el-kell távoztatniok.”<sup>53</sup> Ezeket az egyébként igen csekély számú, manierista stílusnyomokat kiegészíthetjük azzal, hogy a IX. számú prédikáció bevezetőjében érdekesen alkalmazza a krétai Labyrinthus históriáját a keresztény dogmatikára: Olyan a Labyrinthus, mint a Szentháromság tana. Ha valaki az egyház tanításai nélkül (Ariadne fonala) megy bele, áldozatul esik az ördögnek (Minotaurus).<sup>54</sup>

Ha a középkori retorikák és ars poeticák ókortól örökölt stílusnemeinek: egyszerű stílus (stylus humilis), közepes stílus (stylus mediocris) és fennkölt stílus (stylus gravis) kategóriáiban gondolkozva próbálnók Geleji Katona „szóllásának formáját” megragadni, megállapíthatnánk; mindhárom stílusnemre bőségesen akad példa műveiben. Ez azonban a kérdésnek csak egyik oldalát világítja meg. A XVII. század folyamán írónk gyakorlatából nem született magyar nyelvű retorikai kézikönyv, de még magyar prózastilussal foglalkozó, összefüggő tanulmány sem. Pedig annak ellenére, hogy prózánk fejlődése mind lírai költészetünk, mind a nyugati irodalmak prózája mögött elmaradt, számos elméleti tanulságot kínál a kutatónak, éppen e különfejlődési tendenciák megragadásának vonatkozásában.<sup>55</sup> Bonyolítja a dolgot, hogy irodalmi termelésünk nagyobbik hányada a XVII. században a retorikus próza didaktikus, ill. vitatkozó típusába tartozó hitvitázó irodalom. Bár tudjuk, hogy minden irodalom fejlődésében a széppróza mindenekelőtt a tudományos prózához kapcsolódik és csak később válik el tőle, él külön életet; a hitvitázó irodalomra azonban ez a tétel csak igen ritkán és korlátozott mértékben érvényes, Geleji Katona munkásságára pedig szinte egyáltalán nem vonatkozik. Egyes elemei adhattak és adtak is impulzusokat, a fő szódrás azonban még a protestáns egyházi irodalomban sem az általa járt úton haladt tovább, a világi széppróza fejlődését pedig főként negatívumaival befolyásolta, gátolta. Műveinek vizsgálatá, stílusának elemzése mégis igen fontos feladat, mert személyének és munkásságának határkö jellege van a magyar irodalom fejlődésében. Műveire tartalmi tekintetben enciklopédikus gazdagság és sokrétűség jellemző. Ennek megfelelően stílusa, mondanivalójának nyelvi megformálása

<sup>48</sup> RMK I. 779. 537.

<sup>49</sup> RMK I. 407., 276.

<sup>50</sup> RMK I. 779. 1126.

<sup>51</sup> RMK I. 799. 562., 435.

<sup>52</sup> RMK I. 799. 407.

<sup>53</sup> RMK I. 779. 1008—09.

<sup>54</sup> RMK I. 826. 354—55. — A labyrinthus-problémához: HOCKE, G. R.: Manierizmus I. Hamburg 1957. 98—104. — Geleji Katona felfogásához közel áll a Müncheni Könyvtár kézírata (N. 6349., recto f. 164.), mely egy „labirintus rajzát közli, közepén a világ rajzával, melyben az ördög (Zabulon) leselkedik és felfalná az embert, ha Krisztus le nem győzné és meg nem törné a hatalmát: Ecce Minotaurus vorat omnes quos labirintus Implicit: Infernum hic notat, hic Zabulon. (Ime a Minotaurus felfal mindenkit, akit a labirintus magába szédít; ez a Poklot jelenti, az pedig az Ördögöt.)” SANTARCANGELI, Paolo: A labirintusok könyve. Bp. 1970. 223.

<sup>55</sup> BÄN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században. Bp. 1971. Irodalomtörténeti Füzetek 72.)

is többszörösen összetett, bonyolult jelenség. Irodalmunk XVII. századi fejlődésében általában, a hitvitázó irodalomban pedig különösen érezhető az a törekvés, hogy nyelvjárás fölötti igénye ellenére közel maradjon a népi nyelvhez, hiszen széles körű érdeklődésre csak így számíthatott.<sup>56</sup> Geleji Katona prózájának is kettős bázisa van: az antik retorikán nevelkedett, művelt irodalmi nyelv, tele egyéni sajátosságokkal és a XVII. századi népnyelv. E kettős bázison azonban sokszínű stilisztikai képlet kialakulását figyelhetjük meg. Ezt a sokszínűséget a Biblia fogja egybe, ez biztosítja munkásságának gondolati és stílusbeli alaphangját és kezébe adja azt a mérőeszközt, amihez — meggyőződése szerint — égen és földön minden igazodik.

Azt mondtuk: Geleji Katona a magyar művelődéstörténet azon ritka alakjainak egyike, akiknek életében személyiség és történelmi szerep, a feladatok megoldásához szükséges fejletelmi támogatással együttjárt. Valóban így van. Sajátos ellentmondása azonban nemzeti fejlődésünknek, hogy, míg olyan koncepciózus, a fő problémákat világosan látó koponyák, mint Apácai vagy Zrínyi, mindent a körülmények és hatalom ellenében értek el, addig Geleji Katona, ez a kétség kívül nem mindennapi tehetségű ember mindent megkapott, de csak azért, hogy a legfőbb hatalom oltalma alatt, annak jobbkezeként a konzervativizmus bástyáit erősítse és szellemi életünk megmerevítésén fáradozzon. Ezen a ponton egy kicsit rokona Pázmánynak, de Pázmány — éppen Öreg Rákóczi Györggyel folytatott levelezése bizonyítja —, rádöbbszerezte szerepének tragikumára, Geleji pedig megrázkódtatás nélkül, abban a meggyőződésében halt meg, hogy neki volt mindenben igaza. Életpályája és művei azonban arra figyelmeztetnek; nem úgy indult, hogy feltétlenül *olyan* ortodox püspök lesz belőle, amilyenként ma előttünk áll. Pályafutását Bethlen Gábor szabad légkörű, minden új iránt fogékony Erdélyében kezdte. Fiatal korában magába szívott műveltségének, irodalmi eszményeinek nyomai lépten-nyomon érezhetőek műveiben. Írói gyakorlatának vázlatos bemutatása kapcsán láttuk, hogy a hagyományos szépirodalmi elemek adta lehetőségeket mennyire kihasználta, és helyenként alkalmunk volt megfigyelni azt is, hogy a manierista és barokk stílusfogások sem voltak számára egészen ismeretlenek. Alapjaiban intellektuális, száraz, okfejtő, helyenként a fenséges régióhoz közelítően emelkedett, majd a népiesbe és triviálisba váltó, ugyanakkor a gyöngéd emberi érzések és a népmesék hamvassága iránt is fogékony, egészében mégis nyomasztó prózájának stílusát aligha tudnók egy terminus technicussal jelölni.<sup>57</sup> A hatalom birtokosaként, 1633-tól mint erdélyi püspök, nem csupán az unitáriusokkal, szombatosokkal és Medgyesi Pál személyében a puritánusokkal került szembe, de bizonyos mértékig egykori önmagával is.

*Váltság Titka* c. prédikációs kötetének „A' Jó-akaró olvasóhoz” intézett előszavában, meg nem nevezve, de teljesen nyilván valóan Medgyesi Pálnak címezve, elméleti igazolását adja írói gyakorlatának, elárulva azt is, hogy az *Ad Herennium* típusú retorikák mellett, Horatius *Ars poetica*-jának hatása alatt dolgozott, mintegy a retorika és poetika kompromisszumos egyeztetésére törekedett.<sup>58</sup> Medgyesi Pál *Doce nos orare* c. kézikönyvének Lórántffy Zsuzsannához szóló ajánlásában válaszol Gelejinek.<sup>59</sup> Ezt a XVII. századi próza kérdései és az irodalmi tudat alakulása szempontjából egyaránt jelentős és érdekes vitát, itt és most, nem ismertethetjük, legfőbb tanulságának felvázolását azonban aligha kerülhetjük el. Geleji Katona prédikációiban gyakrabban alkalmaz szépirodalmi elemeket: fabulákat, közmondásokat, világi históriából vett tanulságokat, a pogány költők verseit is szívesebben építi be, mint Medgyesi Pál; tehát, ha úgy tetszik, külső formák tekintetében Geleji az „irodalmibb” és elméleti indoklásai is ehhez közelítenek. Medgyesi Pál eszménye a puritán egyszerűség és tisztaság. Ennek ellenére, vagy talán épp ezért, az ő munkássága a jövőbe mutató, nem pedig Gelejié. Medgyesi politikai, társadalmi és egyéni problémák iránti érzékenységét puritánus eszméi miatti üldöztetése szüntelenül ébrentartotta, táplálta, és elősegítette, hogy új, személyes mondanivalójának adekvát stílusát kialakítsa, mintegy a pietista próza egy-egy stiláris vonását előlegezve és igazolva: új stílus csak új mondanivaló nyelvi megjelenése lehet.

Tarnóc Márton

<sup>56</sup> BÁRCZI Géza: Népnyelv és irodalmi nyelv. A „Néprajzi tanulmányok” c. kötetben. Bp. 1949. 97. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai I.)

<sup>57</sup> A korszak eszméi és stílusproblémáihoz BÀN Imre: A magyar manierista irodalom ItK 1970. 451–65. — KLANICZAY Tibor: A reneszánsz válsága és a manierizmus ItK 1970. 419–450.

<sup>58</sup> RMK I. 779. gla-h3b.

<sup>59</sup> RMK I. 832.